

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

ФІЛОНЕНКО ОЛЕКСАНДР СЕМЕНОВИЧ

УДК 265.32+572 : 13

**ЄВХАРИСТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ: КРИТИЧНИЙ
АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.14 – богослов'я

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

КИЇВ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України

Науковий
консультант:

доктор філософських наук, професор
БЛИК Ярослав Михайлович,
Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, професор кафедри теорії
культури і філософії науки

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
САУХ Петро Юрійович,
Національна академія педагогічних наук,
академік-секретар Відділення вищої освіти

доктор філософських наук, професор
ГОЛУБОВИЧ Інна Володимирівна,
Одеський національний університет імені
І.І.Мечникова, професор кафедри філософії та
основ гуманітарного знання

доктор філософських наук
ШКІЛЬ Світлана Олександрівна,
Національний університет біоресурсів та
природокористування України,
доцент кафедри філософії

Захист відбудеться "10" жовтня 2018 року о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "10" вересня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження визначається антропологічним поворотом сучасної культури після тоталітарних практик розлюднення ХХ століття (Голодомор, Аушвіц, Голокост, ГУЛАГ) і пов'язаною з ним постатеїстичною релігійною чутливістю, а також потребою дослідити шляхи подолання наслідків розлюднення через осмислення практик вдячності (євхаристійних практик), в яких відроджується людська гідність. Пострадянська думка визначала себе через прощання з тоталітарним досвідом із його практиками дегуманізації. Оновлена посттоталітарна думка впізнавала себе в суперечках про модерн і постмодерн як шляхи концептуалізації культури ХХ століття: постмодерністську апологію гетеротопії проти модерністського утопічного конструювання розуміли як адекватну досвіду звільненого мислення. Комунікативна антропологія, що мислила людське через зустріч з Іншим, наприкінці ХХ століття усвідомила безплідність констатацій «кінців» і «смертей» (Бога, історії, людини, науки, мистецтва, публічності тощо), усе наполегливіше стали заявляти про себе «повороти» (богословський, комунікативний, антропологічний) до перевідкриття виключених фігур, серед яких основними стали Реальність, Суб'єкт, Священне. Повернення цих фігур у центр філософії після їх витіснення на периферію культури й мислення відбулося через актуалізацію філософії Іншого, в якій визнання позитивності інакшості в культурі зумовило і перегляд філософських пошуків ХХ століття, і перспективу подальшого філософського розвитку в культурі після постмодерну. Нова культура присутності орієнтована на визнання трьох повернень: повернення реальності, що зазнала подвійної елімінації через модерністський конструктивізм і постмодерністську іронію та була зведена до субстантивістського трактування; повернення суб'єкта як суб'єкта комунікативного після постмодерністської критики модерністського автономного суб'єкта, що призвело до передчасної констатації його смерті; повернення священного, а з

ним і академічного богослов'я, витісненого модерністської секуляризацією, а потім зведеного постмодерністською критикою секуляризму до одного з продуктивних культурних кодів.

XX століття закінчувалося у подоланні суперечок про модерн і постмодерн через акцентуацію проблеми дару Іншого як дару реальності, дару суб'єктності й дару священного, але залишило у спадок парадокс роздумів про дар, який полягав у неможливості помислити дар у взаємності обдаровування і робив тему вдячності немислимою. Дар поза вдячністю – такий підсумок філософії XX століття. Такою є і культурна ситуація, коли Європа, що сформувалася через два великі розставання – з нацизмом після Другої світової війни і з комунізмом після падіння Берлінського муру, – переживала кризу ідентичності, пов'язану з усвідомленням того, що розставань недостатньо для нової культури, що потрібен «інший початок» і що його не можна звести до активного, автономного суб'єкта з його утопічним конструктивізмом або гетеротопічною іронією, що має статися поворот до практик вдячності як виробництва відповідної, респонсивної суб'єктності, в яких людина знаходить себе через визнання-впізнавання Іншого і діє як відповідальний суб'єкт, який шукає не перемир'я на руїнах, а примирення у причетності до реальності та священного.

Євхаристійна антропологія, представлена в дисертації як спосіб помислити людську ситуацію в контексті нової чутливості культури присутності, виходить із присутності Іншого як дару, впізнаваного і визнаваного через практики вдячності (євхаристійні практики), які породжують респонсивного – відповідального – вдячного суб'єкта. Опис контурів євхаристійної антропології пов'язаний із виявленням її богословських контекстів і методологічно слідує за пропозицією Г. У. фон Бальтазара. Його бачення богословського мислення як руху від теоестетики через теодраму до теології окреслює шлях проблематизації ключових вузлів, що, послідовно розкриваючись, становлять його чітку дослідницьку пропозицію

для філософської антропології й інтерконфесійного богослов'я. Найважливішою особливістю євхаристійної антропології є визнання вирішального значення богословських контекстів філософської думки з їхнім двохтисячолітнім досвідом – пам'яттю мислення про богоспількування як зустріч з безумовно й абсолютно Іншим, що починається зі вдячного визнання Його присутності в епіфанії та у драматичній дії в людській долі й історії світу. У фокусі богословської антропології – увага до особистості, яка народжується в спілкуванні через практики вдячності. Ця увага є продуктивним джерелом для євхаристійної антропології як напрямку богословської комунікативної антропології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної роботи кафедри теорії культури і філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Трансдисциплінарні дослідження в науці і культурі» (д/р 0115U001701).

Метою дослідження є критичний аналіз розвитку євхаристійної антропології як напрямку богословської комунікативної антропології, в якому здійснюється концептуалізація антропологічної ситуації сучасної культури завдяки богословському опису події Іншого і вдячності як практики визнання цієї присутності та суб'єктивації в спілкуванні.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення наступних дослідницьких **завдань**:

- проаналізувати розвиток феноменології дару і виявити у ній феноменологію вдячності, що виникає як джерело євхаристійної антропології;

- охарактеризувати нову культурну чутливість, що проявляється після постмодерністської культури, і дослідити антропологічні передумови відповідної їй культури присутності як умови євхаристійної антропології, що є філософською і

богословською мовою опису людини в культурі присутності поза модерністськими та постмодерністськими концептуалізаціями;

- розкрити антропологічні характеристики постатеїстичної чутливості культури присутності і пов'язані з ними передумови нового академічного богослов'я в сучасному університеті;

- дослідити стратегії концептуалізації присутності Іншого у філософії ХХ століття в їх етичному й естетичному аспектах і розкрити можливості евхаристійної антропології як напряму, що пропонує нову методологію антропологічного аналізу через практики вдячності;

- визначити антропологічні передумови богослов'я спілкування, що представлене в православному богослов'ї ХХ століття і становить богословський контекст евхаристійної антропології;

- визначити можливості методологічної програми Г. У. фон Бальтазара, що представляє богословське мислення як теоестетику, теодраму і теологіку, для розвитку сучасної богословської антропології та розробити методологію евхаристійної антропології у відповідності до цієї програми;

- простежити шляхи суб'єктивації у зв'язку з формами присутності Іншого в теоестетичному аспекті й описати людину, яка дякує, через практику хвали і гімнічну дискурсивність крізь призми метафорології та символічного реалізму;

- висвітлити антропологічний принцип драматизації як філософську та богословську передумови теодраматичного дослідження спілкування з Іншим і проаналізувати пов'язані з ним евхаристійну антропологію свідчення та евхаристійну антропологію літератури, що представляють суб'єкта культури присутності як свідка—оповідача;

- окреслити евхаристійну антропологію примирення як антропологічний аспект теології і визначити основні характеристики педагогічної антропології культури присутності, згідно з якою суб'єкт формується у процесі виховання, розкриваючись через вдячність у зустрічі з Іншим.

Об'єктом дослідження є євхаристійна антропологія як богословська концептуалізація антропологічної ситуації в сучасній культурі присутності через феноменологію вдячності.

Предметом дослідження є богословська структура євхаристійної антропології в її відношенні до практик визнання присутності Іншого, які породжують суб'єкта, що дякує, в спілкуванні з Богом і людиною.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Загальним методологічним підґрунтям для дослідження стали праці провідних українських антропологів, релігієзнавців та богословів: А. Баумейстера, К. Говоруна, І. Голубович, В. Єленського, В. Єрмоленка, І. Карпенка, В. Кебуладзе, Н. Кораблевої, Т. Лютого, В. Малахова, Д. Морозової, Д. Петренка, М. Поповича, К. Сігова, Л. Сітніченко, Л. Стародубцевої, О. Хоми, М. Черенкова, Ю. Чорноморця, В. Шкоди та ін. Науковому осмисленню православних, католицьких та протестантських богословських дискурсів в інтерконфесіональному контексті значною мірою сприяють дослідження таких філософів і богословів, як Ф. Р. Анкерсміт, Г. Арендт, В. Беньямін, В. Бібіхін, К. Ванхузер, С. Зонтаг, О. Клеман, О. Кирлежев, А. Макінтайр, Дж. Мілбанк, О. П'ятигорський, З. Сокулер, Ю. Тішнер, С. Хауервас, С. Хоружий, Г. Чістяков, Г. Шмаїна-Веліканова, О. Шмеман, М. Енаф, М. Ямпольський, А. Ямпольська та ін.

У методологічному плані принципове значення для розробки теми дослідження мають такі напрями філософії, які є досвідами думки у відповідь. Серед них методологічну основу дослідження становлять філософія Іншого Е. Левінаса і феноменологія даності Ж.-Л. Маріона з її *євхаристійною герменевтикою*, породжені *феноменологічною методологією*, а найбільш методологічно важливими є: «подієве мислення» пізнього М. Гайдегера, що дозволяє полишити критику метафізики і знайти шлях вдячної і пам'ятної приналежності до Події (*євхаристійно орієнтоване мислення*); антропологія насильства і пов'язана з нею антропологія літератури Р. Жирара,

які шукають способи подолання насильства в перевідкритті мімесису слідування за Іншим замість мімесису присвоєння (*методологія міметичної антропології*); концептуальна пропозиція дослідження «виробництва присутності» Г. У. Гумбрехта, яка долає «конструктивістське запаморочення» сучасної гуманітаристики з її абсолютизацією герменевтики через увагу до матеріальних чинників комунікації (М. Маклюен, Ф. Кітлер та ін.) й ефектів присутності в культурі (*аналітика ефектів присутності у їх відношенні до ефектів значення*); феноменологічні дослідження, що визначили «богословський поворот» у французькій феноменології, особливо рефлексивна теорія суб'єкта П. Рікера та теорія суб'єкта М. Анрі (*феноменологічний аналіз суб'єктності*); філософія діалогу М. Бахтіна, яка, услід за етикою Г. Когена і паралельно з діалогістами гуртка «Патмос» (М. Бубер, Ф. Розенцвейг, О. Розеншток-Гюссі, Ф. Ебнер), критикуючи ідею автономного суб'єкта, розкрила можливості «сучасного мислення» (*діалогічний метод*); персоналістична філософія соборності в православній думці (В. І. Іванов, Л. Карсавін, о. П. Флоренський, С. Франк) (*персоналістична методологія*); педагогічна методологія Ф. Нембріні, яка розкриває євхаристійні аспекти педагогічної антропології; філологія як «служба розуміння» С. Аверинцева та пов'язані з нею поетична антропологія О. Сєдакової та філософія миру В. Бібіхіна (*філологічна методологія в антропології*).

Євхаристійна антропологія мислить себе в необхідному відношенні з богослов'ям спілкування як джерелом антропології й тому слідує за методологічною пропозицією руху Радикальної ортодоксії (Дж. Мілбанк, К. Піксток, Г. Вард, К. Ванхузер, В. Кавано та ін.), що долає *секулярні схематизми мислення* через актуалізацію тих можливостей, що сягають сучасної філософії та богослов'я Воплочення. Методологічною підставою євхаристійної антропології є: «симфонічне» богослов'я Г. У. фон Бальтазара, яке розгорнулося від трансцендентальної антропології до богослов'я Слави Божої, в центрі якого не

людське зусилля, а Одкровення, що пов'язане з трансценденталією Краси і послідовно розкривається в методології *теоестетики*, *теодрами* і *теологіки*; наступне після нього *богослов'я милості* Ж.-Л. Маріона; *богослов'я зустрічі* митрополита Антонія Сурозького, що збирано у зв'язну антропологічну пропозицію мотиви євхаристійного богослов'я спілкування, реалізовані в православній думці ХХ століття; *богослов'я зустрічі* о. Л. Джуссані, у якому розвивається педагогічна антропологія, що виражає практику католицького руху «Спілкування і звільнення»; «периферійне богослов'я» Божого милосердя Папи Римського Франциска; богословська антропологія культури о. П. Флоренського, з якої виростає методологія *реалістичного богослов'я культури*; богослов'я спілкування митрополита Пергамського Іоанна Зізіуласа, який розгорнув особистісну онтологію, виходячи з *євхаристійного підходу* до патристичної думки; «*Радикальна герменевтика*» та деррідіанське *богослов'я події* Дж. Капуто; православні теоестетики Д. Гарта й Дж. П. Мануссакіса, натхненні, відповідно, богослов'ям Дж. Мілбанка і Ж. - Л. Маріона; і, нарешті, гостинний *інтерконфесіональний методологічний богословський простір* Радикальної ортодоксії від богословської антропології літератури і мистецтва до критики соціальної філософії та культурних практик.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше здійснений цілісний аналіз євхаристійної антропології як напрямку богословської комунікативної антропології, що дало можливість розглянути крізь призму цього напрямку антропологічну ситуацію в сучасній культурі, особливості християнської постатеїстичної релігійності та богословські перспективи в сучасному академічному й педагогічному просторі.

У роботі сформульовані окремі положення, осмислення яких набуває чинності новизни і виноситься на захист.

Уперше:

- сформульовано поняття «євхаристійна антропологія» для визначення напряму в богословській і філософській антропології, який описує антропологічні практики, що породжують суб'єкта, як практики вдячності (благодаріння) у відповідь на присутність упізнаного Іншого як дару. Показано, що актуальність євхаристійної антропології визначається у контексті трьох «поворотів» (богословського, комунікативного, антропологічного) до перевідкриття виключених фігур, серед яких основними стали Реальність, Суб'єкт, Священне. Повернення цих фігур до центру сучасної філософії Іншого і богослов'я спілкування визначає контекст євхаристійної антропології, а саме: повернення *реальності*, що підпала під подвійну елімінацію через модерністський конструктивізм і постмодерністську іронію і була обмежена суб'єктивістським трактуванням, повернення *суб'єкта* як суб'єкта комунікативного після постмодерністської критики модерністського автономного суб'єкта, що призвела до передчасної констатації його смерті, повернення *священного*, а з ним і академічного *богослов'я*, усуненого модерністською секуляризацією, а потім зведеного постмодерністською критикою секуляризму до одного з продуктивних культурних кодів;

- обґрунтовано, що історико-культурним контекстом євхаристійної антропології є культура присутності, визначена як культура, що змінює модерністську і постмодерністську культури, оскільки її протагоністом є не модерністський автономний суб'єкт з його утопічним конструктивізмом і не постмодерністський суб'єкт з його гетеропотічною іронією, але суб'єкт, що породжується практиками вдячності, в яких людина віднаходить себе через визнання–впізнання Іншого і діє як відповідальний суб'єкт, що шукає не перемир'я на руїнах, а примирення у залученні до реальності і священного. Виявлено епістемологічні передумови культури присутності й описано їхні прояви в гуманітаристиці, філософії науки, нейронауці, культурології, богослов'ї;

- встановлено, що сучасне академічне богослов'я, яке відроджується у контексті постатеїстичної релігійної чутливості культури присутності, можна описати через три умови. Перша умова пропонує богослов'ю стати посередником-перекладачем між суспільством, академією і релігійними спільнотами у новому університетському просторі, що формується через відповідальність перед викликами реальності. Таке богослов'я не може бути редуковане до строгого конфесіонального богослов'я релігійних громад чи нейтрального релігієзнавства, але має прийняти систему трьох відповідальностей, зокрема: перед суспільством у публічній сфері, що формується, перед академічним співтовариством і перед самими спільнотами. Друга умова полягає у відкритості богослов'я до зустрічі з Іншим, що визначає постатеїстичну релігійну чутливість. Таке богослов'я співвідносить будь-яку зустріч з особистісним, соціальним, культурним іншим і парадигматичну зустріч із Богом як абсолютно Іншим. Третя умова визначає *євхаристійну герменевтику* як богословську методологію відповідності присутності й розуміння;

- виявлено, що євхаристійна антропологія визначається співвідношенням з додатковими стратегіями філософії Іншого, одна з яких пов'язує присутність Іншого з етичною вимогою (Е. Левінас), а інша з естетичною пропозицією (Ж.-Л. Маріон). Євхаристійна антропологія виходить із цієї встановленої доповнювальності і розкриває третю можливість, що виходить із розгляду вдячності як практики визнання присутності Іншого і породження суб'єктності у такому визнанні;

- доведено, що визнання присутності Іншого відбувається у події зустрічі, а євхаристійна антропологія є філософією події, де такі умови зустрічі як вразливість, вдячність і розділеність визначають наступні визначальні характеристики євхаристійної антропології: персоналізм, естетична асиметричність, комунітарність і літургійність;

- здійснено концептуалізацію структури євхаристійної антропології у відповідності до форм присутності Іншого:

насильства, піднесеного і прекрасного, – і визначених ними фігур Іншого, таких як Чужий, Гість, Друг, яким відповідають типи вразливої, гостинної і дружньої суб'єктності, а богослов'я спілкування розкривається у таких функціональних аспектах, як критика уявлення, герменевтика і богослов'я близькості. Показано, що рух богословського мислення в культурі починається з естетичного переживання епіфанії краси, яка його породжує, і виражається в перформативі хвали та її мовленнєвій формі – гімні (теоестетика), а потім розповсюджується через свідчення присутності Іншого в зібраній свідченням спільноті (теодрама) до узгодженості свідчень у соборному судженні (теологіка). Теоестетика описана як перше богослов'я в євхаристійній антропології, в якому виділені візуальна, аудіальна і тактильна антропологічні метафорики, співставлені з символічною типологією;

- розкрито теодраму як виявлення комунікативного аспекту формування спільноти через свідчення, а теодраматичний суб'єкт досліджено як свідка і оповідача, який приходить на зміну модерністському автору і постмодерністському читачу;

- запропоновано інтерпретацію теологіки як антропології примирення і згоди в контексті євхаристійної антропології та виділено основні принципи й фігури євхаристійної педагогічної антропології, серед яких провідна фігура – homo viator, що розкривається у фігурах людини периферійної, людини, що просить, дякує, співає, судить, співстраждає та святкує, а принцип примирення як залучення до миру розкривається через богословську метафорику культивування саду.

Уточнено:

- філософсько-богословські концепції Краси, показана еволюція «краси» у співставленні з «цікавим» у культурі ХХ століття від модерну і постмодерну до культури присутності, а також з'ясовано її місце і роль у православної і католицькій теоестетиках, у феноменології релігії С. Франка, в реалістичній концепції зустрічі митрополита Антонія Сурозького, виділено її

осмислення як форми присутності, що породжує суб'єктність у відповідь (респонсивну суб'єктність) і тому існує як ключове богословське поняття в евхаристійній антропології;

- богословську антропологію свята в контексті теодрами і виокремлено її пневматологічний, лудологічний і хореографічний аспекти;

- богословську інтерпретацію антропології оповідача, яку запропонував В. Беньямін для літературної теорії, і показано, що запропонована ним фігура оповідача аналітично являє собою суб'єкта культури присутності як свідка;

- глибокий зв'язок евхаристійної антропології і педагогічної антропології, оскільки в них шлях людяності в культурі присутності уявляється як культивування миру і виховання преображеної людини у зустрічі з Іншим, де ініціатива належить присутньому Іншому. Показано, що евхаристійна антропологія описує протагоніста культури присутності не статично, але артикулюючи шлях його виховання як досягнення зрілості у зустрічі з присутнім Іншим замість проекту «нової людини», що передбачав для своєї реалізації підкорення реальності й насильство над Іншим. У евхаристійній антропології людина описується як захисник Краси, що впізнає її дар через вдячність, прямує за нею як свідок на сцені світу і долає насильство через узгодження вдячності і миротворчості.

Набуло подальшого розвитку:

- дослідження вдячності в контексті феноменології дару і з'ясовані причини того, чому в провідних концептуалізаціях дару (Ж. Дерріда, Ж.-Л. Маріон) проблематика вдячності відсутня. Розвиток феноменології вдячності пов'язується з проблемою взаємності в обміні дарами та її відношенням до асиметричності дарування. Показано, що евхаристійна антропологія починається там, де зупинилась феноменологія дару без взаємності, і являє собою теоретичне осмислення культури присутності, для якої формування суб'єкта здійснюється через відповідь–благодаріння (подяку);

- виявлення концептуалізації культури присутності, яку здійснив Г. У. Гумбрехт у межах аналізу розвитку і сучасного стану гуманітаристики. Цей аналіз доповнений дослідженням виділених ним епістемологічних зсувів у нейронауці і філософії науки, культурології і богослов'ї, і показано, що аналіз культури присутності не зводиться до трансформацій гуманітаристики, але свідчить про зміну культурної чутливості, в контексті якої і формується євхаристійна антропологія як концептуалізація культури присутності поза модерном і постмодерном;

- аналіз концепції «мінімальної релігії» як інтерпретація постатеїстичної релігійної чутливості в культурі присутності. Показано, що теопоетика «мінімальної релігії» з її апофатичністю, плюральністю, теоморфізмом і ангелізмом прочитується у контексті євхаристійної антропології не стільки як постмодерністський феномен, скільки як вияв відкритості до присутності Іншого і практик спілкування, що потребують богослов'я Втілення та Воскресіння;

- вивчення філософії Іншого Е. Левінаса у контексті співставлення антропології війни (перемир'я) й антропології миру (примирення), в якому проблема подолання насильства розглянута як проблема залучення до есхатології миру;

- історико-філософське співставлення філософії зустрічі С. Франка і богослов'я зустрічі митрополита Антонія Сурзького і виділені богословські передумови євхаристійної антропології у православній думці ХХ століття;

- антропологічне дослідження творчості Данте як свідчення для культури присутності і на основі його аналізу описані контури євхаристійної антропології літератури в контексті сучасної літературної теорії і богослов'я літератури.

Теоретичне значення дослідження. Автор вперше здійснив філософсько-богословський аналіз євхаристійної антропології. Отримані результати дозволяють по-новому осмислити сучасну культуру присутності в контексті філософсько-богословських антропологічних досліджень. Висновки і теоретичні положення дисертаційного дослідження

можуть бути застосовані при вирішенні актуальних проблем філософської і богословської антропології, пов'язаних із необхідністю нового концептуального, предметного і методологічного обґрунтування філософської і богословської антропології.

Практичне значення дисертації. Концептуальні перспективи євхаристійної антропології можуть стати підґрунтям для подальших досліджень, а також можуть використовуватися під час підготовки курсів лекцій з філософії та богослов'я, історії філософії та богослов'я, філософської та богословської антропології, філософії культури, антропології літератури та педагогічної антропології. Отримані в дисертаційній роботі результати можуть отримати подальше осмислення в дисертаційних дослідженнях і монографіях філософсько-антропологічної та богословської спрямованості. Розробка поставлених у дисертації проблем може сприяти формуванню українського інтерконфесійного академічного богослов'я.

Особистий внесок здобувача. Вирішення комплексу поставлених завдань, оформлення їх відповідно до положень та висновків здійснено автором самостійно (без співавторів) і відповідає основному змісту дисертації, а також поданим публікаціям. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача. Кандидатську дисертацію на тему «Наука як предмет культурології» було захищено 29 жовтня 1996 р. у спеціалізованій вченій раді Харківського державного університету Д 02.02.19 за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія і філософія культури, її матеріали у тексті докторської дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Дисертація пройшла апробацію на засіданнях кафедри теорії культури і філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Результати дослідження

викладено в доповідях на наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, зокрема: I Міжнародній богословській конференції «Успенські читання: Сім'я у постатеїстичних суспільствах» (Київ, 23–26 вересня 2001 р.); Міжнародній конференції «Християнська етика проти насильства і жорстокості» (Мінськ, 1–3 грудня 2005 р.); Міжнародній конференції Українського Християнського Академічного Товариства та Інституту екуменічних студій Українського католицького університету «Микола Полторацький та Паризька богословська школа» (Одеса, 28–29 березня 2008 р.); IX Міжнародній богословській конференції «Успенські читання: Пам'ять та історія на перехресті культур» (Київ, 28 вересня – 1 жовтня 2008 р.); Міжнародній українсько-голандській науковій конференції «Уроки Голокосту: тоді і тепер» (Амстердам, 7–12 вересня 2009 р.); Міжнародній конференції «Людина в богослов'ї митрополита Антонія Сурозького» (Москва, 11–13 вересня 2009 р.); Міжнародній конференції «VI Біблійні читання» (Москва, 15–16 травня 2010 р.); Міжнародній конференції «Краса у перспективі гуманітарних наук» (Москва, 17–19 квітня 2012 р.); Міжнародній конференції «Феноменологія і мова» (Київ, 16–17 квітня 2013 р.); Міжнародній конференції «Ідентичність, іншість та універсальність» (Мілан, 4–10 жовтня 2013 р.); XIV Міжнародній богословській конференції «Успенські читання: Спількування – *communio* – *κοινωνία*: витоки, шляхи осмислення і втілення» (Київ, 21–24 вересня 2014 р.); XV Міжнародній богословській конференції «Успенські читання: Правда. Пам'ять. Примирення» (Київ, 22–25 вересня 2015 р.); XVI Міжнародній богословській конференції «Успенські читання: Довіра. Гідність. Милосердя» (Київ, 23–25 вересня 2016 р.) та ін.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 48 наукових праць (дві – в співавторстві). Основні положення роботи опубліковано в індивідуальній монографії, 25 статтях у наукових фахових виданнях, із них 6 – в іноземних фахових виданнях, а також у 22 наукових працях, які додатково

відображають наукові результати дисертації.

Структура і обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, що впливає з його мети та завдань. Робота складається зі вступу, шести розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи налічує 408 сторінок, із них 365 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 491 найменування, з них 123 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано мету і наукові завдання роботи, зазначено наукову новизну і ступінь наукової розробки проблеми, визначено теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, її зв'язок з науковими програмами, відображено апробацію її результатів.

У **першому розділі «Нова культурна чутливість та євхаристійна антропологія»** висвітлено стан наукової розробки теми, подано характеристику основних джерел, окреслені теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи.

У **підрозділі 1.1 «Дар і вдячність: від феноменології дару до євхаристійної антропології»** досліджено формування проблеми дару в феноменологічному контексті кінця ХХ століття (Е. Левінас, Ж. Дерріда, Ж. - Л. Маріон, Дж. Капуто та ін.) як прояву нової культурної чутливості, яка долає модерністську і постмодерністську ситуації, що домінували в культурі ХХ століття. Така нова культурна чутливість розкривається в філософії через повернення проблем реальності й суб'єкта, який представляє себе через відповідь-респонсивність до присутності. Реальність як прояв Іншого, поза конструктивістською волею модерністського активіста або іронією постмодерніста, виявляється в центрі дискусій про дар, аналіз яких показав, що, з одного боку, тема дару стає

центральною і породжує дві додаткові концептуалізації: «неможливого дару» Ж. Дерріда і «дару-даності» Ж. - Л. Маріона, а, з іншого боку, всі запропоновані концептуалізації нечутливі до розвитку теми вдячності. Феноменологія дару зупиняється перед осмисленням вдячності, відмовляючись від розгляду взаємності в обдаровуванні. Утім нова культурна чутливість передбачає дослідження практик визнання-впізнавання дару присутності безумовного Іншого як події в умовній ситуації, а також народження нового суб'єкта в подяці та свідченні про подію Іншого перед іншими суб'єктами. Це породжує співтовариство тих, котрі поділяють таку подію і досягають згоди в судженні про неї. Така програма дослідження практик вдячності, відповідна новій культурній чутливості, і становить євхаристійну антропологію, яка досліджується в дисертаційній роботі.

У підрозділі 1.2 «Трансформації сучасної гуманітаристики: епістемологічні зсуви й культура присутності» проаналізовано нові концептуалізації ситуації post-post-mo, яка приходить на зміну постмодерністській ситуації в 1990-ті роки. Показано, що нова культурна чутливість, яку Г. У. Гумбрехт називає культурою присутності, виражається в епістемологічних зсувах не тільки в гуманітаристиці, але й у філософії науки, культурології, богослов'ї і нейронауці. Це свідчить про те, що в самому культурному просторі відбувається не просто зміщення епістемологічних каркасів, але повернення культури присутності після домінування культури значення з відповідним перенесенням дослідного фокусу з ефектів значення на відношення між присутністю і значенням. Опис дослідних практик, що долають постмодерністську установку в філософії науки (соціологія знання, П. Фейєрабенд, А. Бадью та ін.), культурології (Ю. Лотман, М. Ямпольський, Ф. Р. Анкерсміт й ін.), богослов'ї (Дж. Капуто, Ж. Дерріда, С. Хоружий, радикальна ортодоксія, богословський поворот у французькій феноменології, Г. У. фон Бальтазар, митрополит Пергамський

Іоанн Зізіулас, митрополит Сурозький Антоній, С. Аверинцев, Д. Гарт, Дж. П. Манусакіс та ін.) і нейронауці (конекціоністський підхід, Д. Ріццолатті, В. Рамачандран й ін.), дозволяє охарактеризувати загальні риси культури присутності (подієвість, тілесність, не-семіотичність, євхаристійність), а євхаристійна антропологія в такій перспективі постає як дослідницька програма в культурі присутності, відповідна її передумовам.

У **підрозділі 1.3 «Постатеїстична релігійна чутливість у культурі присутності та академічне богослов'я»** проведено дослідження постатеїстичної чутливості в культурі присутності через аналіз феномену «мінімальної релігії», який описав М. Епштейн. Характеристики постатеїстичної «мінімальної релігії» (атеїзм як апофатика, богопокинутість, плюральність унікального, теоморфізм, ангелізм), котрі інтерпретував М. Епштейн як аспекти постмодерністської релігійності, проаналізовано в контексті культури присутності через відношення апофатики і богослов'я вразливості, теоморфізму й поезики рани, а євхаристійну антропологію співвіднесено з богослов'ям спілкування, втілення і воскресіння. Нове академічне богослов'я, що повертається в постатеїстичний університет, містить у собі передумови, обумовлювані культурою присутності та її постатеїстичною чутливістю, серед яких: вимога розрізнення цього богослов'я як з конфесійним богослов'ям, так і з нейтральним релігієзнавством; умова його трьох відповідальностей – перед суспільством, академічним співтовариством і християнськими спільнотами; відкритість постатеїстичній культурі з її фокусом на спілкування з Іншим; євхаристійне начало богослов'я зустрічі і спілкування з Іншим, коли розуміння й інтерпретація народжуються з відповіді присутності Іншого, а богослов'я розкривається як євхаристійна герменевтика, що зв'язує присутність і розуміння.

У **другому розділі «Присутність Іншого: етична вимога й естетична пропозиція»** розкрито філософський та

богословський контексти євхаристійної антропології, серед котрих виділено й описано філософію Іншого Е. Левінаса і феноменологія дару Ж. - Л. Маріона як етичний та естетичний аспекти осмислення проблеми присутності Іншого.

У підрозділі 2.1 «Е. Левінас і його теорія Іншого: етична вимога для культури присутності» філософію Іншого Е. Левінаса представлено в контексті постатеїстичної культури присутності з її богослов'ям вразливості перед обличчям присутності Іншого. Філософію Іншого описано через протиставлення філософії війни й есхатології миру, яке запропонував Е. Левінас, а євхаристійну антропологію співвіднесено з подоланням практики перемир'я, що зберігає анонімний порядок війни, і розкриттям практики примирення як причетності есхатології миру, що породжує порядок відповідальності як відповіді Іншому. Показано, що присутність Іншого в філософії Е. Левінаса виявляється через етичну вимогу визнання Іншого, а саме асиметричне визнання є джерелом подолання насильства і зближує філософію Іншого з богослов'ям вразливості. Таке зближення дозволило описати антропологічні умови культури пам'яті, що формується після катастроф ХХ століття (Голодомор, Голокост, ГУЛАГ, Аушвіц) і пов'язана з подоланням практик тоталітарного розлюднення. Доведено, що нова культура пам'яті породжує педагогіку благоговіння, яку співставлено з навчальною і виховною педагогіками й представлено в контексті євхаристійної антропології. Сама ж практика визнання присутності Іншого формує замість культури безпеки як захисту від катастрофічного вторгнення Чужого культуру миротворчості через здатність чути заклик Іншого та відповідати на нього.

У підрозділі 2.2 «Ж. - Л. Маріон і його теорія Дару: естетична пропозиція для культури присутності» досліджується феноменологія дару Ж. - Л. Маріона як філософська і богословська стратегія, яка виходить від визнання присутності Іншого, але є комплементарною для філософії Іншого Е. Левінаса. Встановлено, що естетичне мислення про

присутність Іншого як дару пов'язане з мисленням про суб'єкта, що породжується впізнаванням цього дару, тобто про людину, яка дякує. Тема есхатології миру, яку запропонував Е. Левінас, пов'язується з виявленням теологумен філософського осмислення Іншого, які, з одного боку, задають умови євхаристійної антропології, а з іншого боку, пов'язують її з сотеріологією, що мислить подолання насильства через спасенні взаємини з Іншим. Якщо філософію Іншого визначає етична асиметрія ставлення суб'єкта до Іншого, то феноменологія дару розкривається в зв'язку з христологічною асиметрією Божого ставлення до суб'єкта, що розкривається через теми погляду, голосу й дотику Іншого. Дар Іншого досліджено як Божий поклик через апорію свободи й послуху і через мовлення, породжене цим покликом і явлене як мовлення-хвала поза апофатикою й катафатикою. Феноменологію дару і пов'язану з нею євхаристійну герменевтику Ж. - Л. Маріона зіставлено з поетичною ангелологією Р. - М. Рільке і поетикою Слави Божої С. Аверинцева. Висвітлено, яким чином сотеріологія в постатеїстичній культурі осмислює атеїзм і постулює можливість його подолання через вдячність як початок зустрічі з Іншим. Якщо євхаристійна антропологія розкривається як мислення про людину, індивідуація якої здійснюється через відповідь на дар-подію Іншого, то її першим питанням виявляється естетична проблема впізнавання присутності Іншого. Цю проблему досліджено у зв'язку з феноменологією даності Ж.-Л. Маріона, котрий розвивав її через третю редукцію феномену до даності, а від неї – до дару, після редукцій Е. Гуссерля і М. Гайдеггера, і пов'язував її з пост-метафізичним богословським тлумаченням ікони й ідола. Представлено, яким чином іконічне розуміння присутності Іншого як дару безумовної Божої милості пов'язане з євхаристійною герменевтикою, яка дозволяє помислити суб'єкта культури присутності як особистість, що розкривається через довіру до дару Іншого. Встановлено, що богословський поворот у постсекулярній філософії здійснюється через іконічну

феноменологію Іншого та євхаристійну теорію суб'єкта, які становлять передумови євхаристійної антропології.

У третьому розділі **«Зустріч з Іншим: богослов'я спілкування та євхаристійна антропологія»** проаналізовано основні характеристики євхаристійної антропології в її зв'язку з богослов'ям спілкування. Православне богослов'я митрополита Пергамського Іоанна Зізіуласа, розглянуте в світлі католицького богослов'я Л. Джуссані, постає як окрема лінія православного богослов'я, поруч із софіологічною теологією і традицією неопатристичного синтезу. Досліджено передумови зустрічі з Іншим і показано, на прикладах філософії зустрічі С. Франка та богослов'я зустрічі митрополита Сурозького Антонія, як їх трактувала православна думка ХХ століття. Самі ці приклади представлено як такі, що відкривають простір богослов'я спілкування і євхаристійної антропології.

У *підрозділі 3.1 «Зустріч з Іншим: вразливість, вдячність, розділеність»* досліджено антропологічні й богословські передумови культури присутності, в якій всі комунікативні практики зводяться до породжуючої зустрічі з присутнім Іншим, а богоспілкування як практика спілкування з Іншим постає не лише джерелом будь-якого богословського мислення, але й можливістю подолати сприйняття Іншого як Чужого в суспільстві ризику. Проблематизація зустрічі з Іншим як події, що породжує культуру і самого суб'єкта, розглянуто в зіставленні євхаристійної антропології з позиціями митрополита Пергамського Іоанна Зізіуласа і Л. Джуссані, а саму християнську подію проаналізовано через зустріч як форму присутності Іншого.

У православному богослов'ї ХХ століття, поруч із софіологічним богослов'ям і традицією неопатристичного синтезу, виділено лінію богослов'я спілкування (мати Марія Скобцова, отець Микола Афанасьєв, митрополит Сурозький Антоній, отець Олександр Шмеман, С. Аверинцев, отець Олександр Мень, отець Георгій Чистяков, В. Бібіхін та ін.), для якої філософсько-богословських витоком є аналіз зустрічі з

Іншим. В якості передумов такої зустрічі виділено й проаналізовано *вразливість*, що відповідає етичній асиметрії Е. Левінаса, *вдячність*, пов'язану з євхаристійним етосом і христологічною асиметрією, *розділеність* і породжувана нею спільнотність, що співвідносяться з проблемою взаємності у зустрічі. Показано, що богослов'я й антропологія зустрічі долають наявний розрив між умоглядом, аскетикою й етикою через їх зведення до породжуючого досвіду зустрічі з Іншим і до євхаристійного начала, в якому вони пов'язані через гімн, проповідь і свідчення.

У підрозділі 3.2 «Філософія зустрічі в православній думці ХХ століття» простежено філософські передумови євхаристійної антропології та їх зв'язки з теологуменами в контексті православної думки ХХ століття, для якої тема зустрічі з Іншим була не тільки іманентною (В. Соловйов, В. Іванов, отець Павло Флоренський, М. Бердяєв, отець Сергій Булгаков), але і визначала складне взаємовідношення філософського і богословського начал думки. Цей аналіз проведено на прикладі філософії С. Франка, думка якого була чутлива до розрізнення філософського і богословського начал, тому в ній особливо артикульовано самі ці начала, і їхню спрямованість до зустрічі з Іншим, в якій народжується і Я, і Ми як джерело соціальності. Зіставлення філософського і богословського начал у думці С. Франка здійснено через аналіз його біографічного нарративу, в якому його думка пов'язана з досвідом зустрічей. У філософії зустрічі, що становить один із лейтмотивів думки С. Франка, виявлено джерело того зміщення від соловйовської традиції філософії цільного знання до богослов'я спілкування, в фокусі якого виявляється зустріч з присутнім Іншим. Зіставлено філософію діалогу М. Бубера, філософію Іншого Е. Левінаса і філософію зустрічі С. Франка як шляхи подолання виклику насильства через розкриття відносин Я – Ти, а також показано, як у думці С. Франка розкриваються передумови євхаристійної антропології, коли він виходить з ініціативи Присутнього Незбагненого Бога, у відповідь на яку

народжується Я.

У **підрозділі 3.3 «Богослов'я зустрічі: пропозиція для євхаристійної антропології»** висвітлено богослов'я митрополита Сурозького Антонія як найбільш розвинену форму богослов'я зустрічі, представлену в православній думці ХХ століття. Показано значення його богословської пропозиції для розвитку академічного богослов'я через виділення його ключових богословських тем (зустрічі, вразливості, ликування, гідності людини, солідарності та відкритості Церкви світу, христоцентричної педагогіки) в їх зв'язку з біографічним нарративом, що дозволяє дослідити становлення думки у досвіді зустрічі з Іншим, від катастрофічного досвіду еміграції до перевідкриття віри і Церкви у зустрічі з Христом. Представлено основні аспекти феноменології зустрічі митрополита Сурозького Антонія в їх зв'язку з темами гідності людини й солідарності та виділеними раніше вразливістю, вдячністю і розділеністю як умовами зустрічі з Іншим. Продемонстровано відношення його богослов'я зустрічі до проблеми народження й виховання спільноти та вказано його принципи педагогіки благоговіння. Визначено наслідки його богослов'я зустрічі для антропології свідчення в контексті відкритості Церкви світу і сучасного становища християнина в суспільстві. Показано можливості актуального розвитку його богословської пропозиції для культури присутності, фокус якої зміщено з проблеми подолання ідолів ідеології та влади на виховання уваги до присутності Іншого, що дає початок новій культурі з її пізнавальними, літературними й педагогічними практиками.

У **четвертому розділі «Пізнати Іншого: теоестетика та євхаристійна антропологія»** здійснено комплексний аналіз форм присутності реальності та Іншого і пов'язаних із ними шляхів і мов суб'єктивації (гімн і дискурс хвали), виявлено та продемонстровано теоестетичний контекст практики впізнавання присутності Іншого, а євхаристійну антропологію співвіднесено з теоестетикою Г. У. фон Бальтазара і з теоестетичним поворотом у європейському богослов'ї. В межах

теоестетичного аналізу продемонстровані епістемологічні можливості метафорології для євхаристійної антропології.

У підрозділі 4.1 «Епіфанія Іншого: форми присутності й шлях суб'єктивації» встановлено, що в культурі присутності шляхи суб'єктивації визначаються не автономною активністю суб'єкта, але формами присутності, що породжуються *епіфанією* Іншого. Євхаристійна антропологія розгортається як дисципліна уваги до ефектів присутності Іншого й починається з виділення форм прояву реальності, які представлені як насильство, піднесене і прекрасне. Доведено, що тоді як постмодерністська культура прагне захисту від викликів насильства і редукує присутність до катастрофи, від якої неможливо не захищатися, то культура присутності орієнтована на вчування у поклик піднесеного як форму присутності, яка відкриває реальність поза мовою, або поклик прекрасного як форму присутності, що закликає до вільної відповіді, котра розкриває людяність того, хто відповідає. Проаналізовано шляхи подолання тотальності насильства і відповідні їм мовні практики, серед яких виділено дискурс хвали, що виражається в гімні. Його антропологічне дослідження проведено через порівняння концепцій гімнічного у Ж.-Л. Маріона і В. Бібіхіна в контексті євхаристійної антропології та богослов'я спілкування. Проаналізовано шляхи суб'єктивації, що відповідають вказаним формам присутності: а) насильство ототожнює Іншого з Чужим, але звільнення Іншого від ментальних ідолів, які ототожнюють його з Чужим, здійснюється через вразливу суб'єктність і критику уявлення про Іншого; б) піднесене відкриває Іншого як Гостя і здійснюється через гостинну суб'єктність і герменевтичне зусилля; в) прекрасне відкриває Іншого як Друга і здійснюється через дружню суб'єктність і мислення-подяку. Богослов'я спілкування, обумовлене формами епіфанії Іншого й відповідними їм типами суб'єктності, розкривається в трьох аспектах: як критика уявлення, герменевтика і богослов'я близькості. Єдність цих форм виявляється богословським мисленням у культурі присутності. Завдяки останній, теологічне мислення

починається з естетичного переживання епіфанії Іншого, що знаходить своє вираження в гімні, і поширюється через дейктичний жест і свідчення присутності Іншого у спільноті, зібраній свідченням.

У *підрозділі 4.2 «Інший і Краса Присутності: теоестетика як перше богослов'я»* зазначено, що евхаристійна антропологія починається з прекрасного як форми присутності Іншого, що визначається поверненням у центр культури *краси* як поклику-дару, у відповіді-вдячності на який розкривається нова суб'єктність, людина, яка дякує. Проаналізовано відношення *красивого* й *цікавого* в естетичних суперечках ХХ століття як симптом культурних трансформацій, а повернення красивого в культуру присутності пов'язано з поверненням реальності після панування анти-реалізму в постмодерністській ситуації. Показано, що таке повернення краси в культуру присутності приводить у фокус богослов'я спілкування *теоестетику* як перше богослов'я, що вимагає переосмислення Краси в філософії і богослов'ї ХХ століття. Таке переосмислення проведено в контексті філософії зустрічі С. Франка та богослов'я зустрічі митрополита Сурозького Антонія, щоб проаналізувати значення для сучасного богослов'я богословського повороту до теоестетики як першого богослов'я, яке запропонував Г. У. фон Бальтазар після Другої світової війни. Висвітлено, що краса в філософії зустрічі С. Франка феноменологічно представлена в одкровенні Ти, як таємниці й святині особистості, і проявляє себе в подвійності піднесеного і прекрасного, що протиставлені насильству. Будучи вираженням Святині, краса проявляється або в мовчанні, або в лепеті хвали. Причому краса виявляється пов'язаною з подоланням замкненості Я в одкровенні Іншого через перетворення Я в стосунках зі Священним. Такому філософсько-богословському реалізму краси відповідає богословська рефлексія про зв'язок краси і реальності, до якої звернувся митрополит Антоній. У такому підході було виділено розуміння вдячної уваги до краси як умови етичної вимоги подолання насильства, а також здатність Божої краси своєю

принадністю викликати вдячну відповідь, що преображає людину і породжує нову суб'єктність. Продемонстровано, як у зусиллі Г. У. фон Бальтазара тема краси з маргіналізованої богословської теми повернулася в якості джерела першого богослов'я і перетворила саму архітекtonіку богословського знання, що дозволяє перевизначити сутність модерну, постмодерну й культури присутності. Виявлено, що якщо для модерністської культури краса є вторинною функціональною характеристикою конструктивістської утопії, а для постмодерністської – параметром цікавого, то для культури присутності краса є заклик до причетності присутності Іншого як джерела сповнення. Відповідне цьому заклику богослов'я було представлено в починанні Г. У. фон Бальтазара, значення якого перевідкривається в культурі присутності. Досліджено можливості такої апології краси в контексті євхаристійної антропології через зближення її з метафорологією Г. Блюменберга і теоестетикою отця Джона П. Мануссакіса. Виявлено відношення епіфанії Іншого як краси, що сяє, кличе і раниць із візуальною, аудіальною і тактильною метафорику в богословському мисленні. Відтак зв'язок суб'єкта з присутністю Іншого простежено у потрійній парадигмі: через візуальну метафорику ікони – ідола – погляду, аудіальну метафорику мови – мовлення – голосу і тактильну метафорику схоплювання – торкання – поцілунку. Можливості метафорології для теоестетики зіставлено з дослідженнями візуального, аудіального і тактильного в символічному реалізмі отця Павла Флоренського з його поворотом до реалістичної культури присутності. Показано, що богословська теоестетика, повертаючись у простір сучасної гуманітаристики, привносить теми погляду, голосу, рани, що характеризують присутність Іншого й відкривають питання про єдність-збирання цих тем у новому академічному просторі культури присутності, який і досліджує євхаристійна антропологія.

У п'ятому розділі «Подія Іншого і спілкування: теодрама і євхаристійна антропологія» досліджено перехід від

визнання епіфанії Іншого до слідування за його дією через свідчення і пов'язане з ним оповідання. Богослов'я спілкування розкривається як теодрама і зіставляється з філософією драми отця Ю. Тішнера і з теодраматичним богослов'ям Г. У. фон Бальтазара. Суб'єкт культури присутності, після модерністського автора і постмодерністського інтерпретатора, постає як свідок-оповідач, а на основі опису наративу свідчення розвивається євхаристійна антропологія літератури.

У підрозділі 5.1 «Свято і розділеність Краси: богослов'я спілкування як хореографія і теодрама» досліджено діалогічний (М. Бубер), етичний (Е. Левінас), соціологічний (З. Бауман), пневматологічний (митрополит Калліст Уер) аспекти фігури Третього в євхаристійній антропології та богослов'ї спілкування, які розкриваються в контексті розділеного святкування епіфанії Іншого. Висвітлено драматизацію філософії (Г. Марсель, о. Ю. Тішнер) і богослов'я (Г. У. фон Бальтазар) в євхаристійній антропології, де розділеність епіфанії в спілкуванні розкривається як хореографія і драматургія. Показано, що якщо о. Ю. Тішнер провів послідовну драматизацію філософського мислення ХХ століття і пов'язав драму людини з теодрамою, то Г. У. фон Бальтазар запропонував опис пророцтва теодрами з теоестетики, відкривши теодраматичний вимір і для євхаристійної антропології. Виділено антропологічні аспекти теодрами Г. У. фон Бальтазара, серед яких – подолання статичності естетики і логіки та розкриття динаміки події Одкровення, відкриття перформативного аспекту висловлювання в теодрамі, використання абсолютної метафори світу як театру для опису драми спасіння, антропологія ролі, від маски і лицемірства до покликання й місії, антропологія гри, особистості й свободи, опис любові як теодраматичної дії, вимога до особистості про драматичний прояв себе як основа християнської антропології. Показано, що теодрама породжує євхаристійну антропологію свідчення, яка сама повинна розвиватися драматично, виходячи з викликів сучасної культури

присутності, а свідок стає фігурою, яка трансформує вдячність перед впізнаною присутністю в свідчення-дію, звернене до інших і формотворче для культури.

У **підрозділі 5.2 «Свідок та оповідач: теодрама і євхаристійна антропологія свідчення»** фігуру свідка розглянуто як постать протагоніста культури присутності в контексті апології філософії свідчення поза філософією підозри, що здійснює П. Рікер. Постать свідка проаналізовано через її зближення з фігурою оповідача, представлені В. Беньяміном, який описав її в літературному, історичному й культурному аспектах. Фігуру свідка введено в контекст літературної теорії, антропології та богослов'я після катастрофічної історії ХХ століття і зіставлено з постаттю модерністського автора, який виганяє оповідача для розвитку великих утопічних метанаративів, та фігурою постмодерністського інтерпретатора, який обстоює свободу від метанаративу за допомогою іронії. Повернення свідка-оповідача як протагоніста культури присутності описано через його співвіднесення з філософією наративу Ж. - Ф. Ліотара, філософією культури Г. У. Гумбрехта і філософією історії Р. Ф. Анкерсмита, а його богословське значення представлено через зближення свідчення й проповіді як мовлення, що виводить гімн із Церкви в світ. Зв'язок святості, свідчення та проповіді продемонстровано через аналіз богослов'я свідчення митрополита Сурозького Антонія в контексті євхаристійної антропології свідчення.

У **підрозділі 5.3 «Теодрама і євхаристійна антропологія літератури: Данте як свідок культури присутності»** зазначено, що фігура свідка-оповідача з'єднує філологічну та культурну антропологію (В. Беньямін) з теодраматичною пропозицією Г. У. фон Бальтазара і відкриває можливість євхаристійної антропології літератури, яка розкриває відносини автора, тексту і читача через принцип драматизації. Ці можливості проаналізовано через зближення прагматики літератури Данте з горизонтом сучасної антропологічно орієнтованої літературної теорії (К. Ванхузера, Г. У. Гумбрехт,

Р. Жирар, Г. У. фон Бальтазар, О. Сєдакова, Ф. Нембрїні), а сам Данте постає як свідок культури присутності.

Досліджено дантівську антропологію подолання насильства й примирення як шляху послїдовного подолання гордині, заздрості й гнїву через дію милості та щедрості Іншого. Порівняння цієї антропології з міметичною інтеріндивідуальною антропологією Р. Жирара, що досліджує відношення слїдування і володіння, дозволило окреслити контури євхаристійної антропології літератури. Показано, як у цій літературі автор воскресає після оголошеної смерті як свідок, що закликає до спілкування, текст стає свідченням досвіду, а читач приступає до тексту в світлі етики відповідально-чуйного читання, стаючи учасником спілкування, що преображує. В такому прагматичному горизонті євхаристійна антропологія пов'язує літературу з включенням людини до теодрами Божого милосердя поза межами літератури.

У шостому розділі **«Подія Іншого і культура: теологіка й євхаристійна антропологія»** продемонстровано культурні наслідки євхаристійної антропології, пов'язані з практиками узгодження свідчень у контексті формування спільноти та трансформації культури. Богослов'я спілкування порівняно з теологією Г. У. фон Бальтазара, що закладає основи для антропології примирення. Проведену антропологізацію теології проаналізовано в контекстах культури примирення і євхаристійної педагогічної антропології, суб'єкт якої постає як людина периферійна. Пропозицію євхаристійної антропології розгорнуто в зв'язності її теоестетичного, теодраматичного й теологічного аспектів, а також продемонстровані її можливості для аналізу культури, що виходить із питання про гідність людини і про відповідні їй практики примирення після катастроф ХХ столїття.

У **підрозділі 6.1 «Теологіка й антропологія примирення»** досліджено теологіку Г. У. фон Бальтазара в антропологічному контексті та її богословський зміст представлено як пропозицію

антропології примирення, що є причетністю миру Христовому. Євхаристійна антропологія, що слідує за пропозицією Г. У. фон Бальтазара, відповідає на виклик ХХ століття, яке починалося утопічними проектами «нової людини», які призвели до антропологічних катастроф, а закінчувалося питанням про можливість нової людяності й людської гідності, які народжуються не з активістської позиції, а з прямування за закликотом краси як істинної події. Показано, що Г. У. фон Бальтазар нову можливість мислення про людську гідність рефлексував у єдності теоестетики, теодрами й теології, в єдності не конструктивістській, а симфонічній. Цій єдності відповідає шлях людини, що починається з вдячності й веде до зібраності-логічності пам'ятаючого мислення (М. Гайдеггер), яке долає практики розлюднення через чуйність серця до Слави Божої. Антропологія примирення розкривається в богословському контексті Божої милості, а саме, щедрості Сина і ніжності Святого Духа. У ній людина спочатку стає співаком і свідком Божої епіфанії для того, щоб через спільноту святих і свідків з їх цивілізацією дружби подивитися на реальність у її цілісності, від викликів насильства до закликів піднесеного й прекрасного. Такий погляд веде до зцілення ран ХХ століття і перевідкриття людяності й солідарності в есхатології миру і примирення. Досліджено шлях людини, протиставлений утопії «нової людини», через зближення шляху людини Данте і шляху мислення Г. У. фон Бальтазара. Описано фігуру homo viator, в якій шлях життя ототожнено з вихованням, а євхаристійна антропологія представлена як антропологія педагогічна. Таке ототожнення дозволило охарактеризувати суб'єкта культури присутності як людину периферійну. В богослов'ї Папи Римського Франциска цю постать окреслено через здатність залишити свої обмеження для екзистенціальної периферії, на якій відбувається зустріч із милосердям і народжується надія.

У підрозділі 6.2 «Антропологічні начала культури примирення і євхаристійна педагогіка» висвітлено

євхаристійну педагогіку людини периферійної, представлені через послідовно розгорнуті фігури людини, яка просить, дякує, співає, свідчить, судить, співчуває, святкує та обробляє сад. Аналіз цього виховного шляху в євхаристійній антропології проведено через зіставлення з педагогічною пропозицією отця Л. Джуссані, що слідувала за богослов'ям Г. У. фон Бальтазара, з поетичної антропологією О. Седакової, педагогікою судження Г. Арендт, богослов'ям ніжності Папи Римського Франциска, а також педагогікою Ж. Ваньє, педагогікою раціональності С. Аверинцева, педагогікою батьківства Ф. Нембріні. Антропологічну і богословську абсолютну метафору саду, що дозволяє помислити людину культури присутності як садівника, досліджено в співвіднесенні євхаристійної антропології з богослов'ям хвали Папи Франциска і філософії миру В. Бібіхіна. Абсолютну метафору прищеплення до дерева як примирення проаналізовано у працях митрополита Суразького Антонія і Г. У. фон Бальтазара. Завдяки цьому аналізу, євхаристійна антропологія постає як опис людини, здатної у відповідь на заклик присутності Іншого обробляти світ як сад через культуру причетності-примирення. Показано, що такий антропології відповідає богослов'я спілкування як богослов'я Хреста животворного, в якому насильство долається через вдячну причетність присутності Іншого.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено філософсько-богословський аналіз євхаристійної антропології у контексті сучасної культури присутності, що є першим у вітчизняній науці комплексним дослідженням і обґрунтуванням євхаристійної антропології. Цей напрям богословської комунікативної антропології займається концептуалізацією антропологічної ситуації сучасної культури через богословський опис події Іншого та вдячності як практики визнання цієї присутності й суб'єктивації в спілкуванні. Результати проведеного аналізу представлено в таких основних теоретичних положеннях:

1. Євхаристійна антропологія є починанням, що окреслює сучасний простір антропології, виходячи з інтуїції про те, що вдячність представляє собою практику, яка породжує саму *людяність*. Така інтуїція знаходить свою актуальність у культурі, орієнтованій не на суб'єкта, що визначає свою ідентичність через власну автономність, але на того, хто відкриває свою суб'єктність, відповідаючи на присутність Іншого і притаманний йому поклик краси, яка ранить і породжує надію.

2. Євхаристійна антропологія робить перші кроки серед руїн ХХ століття, залишених тими, хто робив ставку на людський активізм і породив антропологічну катастрофу в результаті ідеологічних практик *розлюднення*. Незважаючи на те, що сучасна Європа і пострадянська Україна пройшли незрівнянно різний історичний шлях, сьогодні вони поділяють подібний антропологічний ландшафт. Цей ландшафт зумовлений недостатністю для власної ідентифікації двох загальних великих відмов: від нацизму в 1945 році та від комунізму в 1989 році, – і нагальною потребою в перевідкритті позитивного начала. Антропологічний поворот пов'язаний зі шляхом виходу з антропологічної катастрофи через пошуки *нової людяності* та відродженої людської *гідності*. Тому ключем до багатьох соціальних, політичних і економічних проблем може слугувати *антропологічний* ключ, що пропонує шляхи суб'єктивації посеред пустелі, залишеної практиками розлюднення. У посттоталітарній культурі неможливо задовольнятися сьогодні політикою безпеки і страхування від ризиків. Необхідний адекватний масштаб для постановки проблеми нової людяності. В контексті культури присутності, що долає конструктивістське запаморочення постмодерну, належить в пошуках шляхів суб'єктивації, які становлять предмет дослідження євхаристійної антропології, дійти до витоків християнської цивілізації і виразно розчутити імператив культури, сформованій свідченням мучеників, зокрема заклик з життя святої Перпетуї: «Ite et ludite» – «Ідіть і грайте». Цей

заклик до прямування за Присутністю посеред катастрофи відкрив у ранньохристиянську епоху і відкриває сьогодні шлях нової людяності через слідування за свідками дарів Реальності. Євхаристійна антропологія розмічає і досліджує людський шлях, який відкривається у *зустрічі з Іншим*, а початок цього шляху – у *впізнанні* самої присутності Іншого серед анонімних порядків війни, яке є першим і найважливішим плодом *вдячності*.

3. Показано, що богослов'я, чутливе до антропологічної проблематики культури присутності, повинно виходити з трьох передумов, окреслених сучасними пошуками нової людяності. По-перше, воно повинно бути *реалістичним*, тобто уважним до Реальності та форм її присутності, серед яких зустріч з Іншим є епіфанічною подією, що породжує саме богословське мислення. По-друге, *антропологічним*, тобто зверненим до продумування шляхів суб'єктивації через пошуки нової людяності, що виявляється у зустрічі зі Священним. По-третє, після вікового продумування «смерті Бога» воно покликане бути *пасхальним*, визначеним питанням про інше начало людяності, що воскресає, поза активістськими практиками модерну і постмодерну. Така *ана-теїстична* богословська думка, що приймає перелічені передумови, народжується в ХХ столітті з питання про нове начало після серії смертей і кінців. У діалозі з нею формується євхаристійна антропологія, що зв'язує питання про «нову людину» з суб'єктивацією у зустрічі з Іншим. Тому така антропологія неможлива без напруги її богослов'я спілкування, а описані в роботі її контури є і контурами богословськими.

4. Продемонстровано, що нова культурна чутливість, яка виявила себе під кінець ХХ століття після вичерпаності постмодерністської ситуації, зумовлена трьома поверненнями: Реальності, Суб'єкта і Священного. Ці риси проявляються в різних аспектах культури присутності: від науки, гуманітаристики і мистецтва до нової релігійності та анатеїстичного академічного богослов'я. У певному сенсі саме

дослідження представляє собою перформатив, який прагне не тільки дослідити антропологічний вимір культури присутності та його богословські імплікації, але й здійснити досвід такого академічного богословствування, яке, відповідаючи на виклики сучасної культури, утримує в своєму осерді питання про присутність Іншого. Воно починається з питання про Дар, відкритого в кінці ХХ століття в постмодерністській ситуації, і починається саме там, де дискусії про Дар були припинені, – з недооціненої проблеми вдячності. Парадоксальним чином, через побоювання щодо редукції дару до обміну в разі продумування вдячності як симетричної відповіді на принципово асиметричний дар, не була помічена можливість феноменологічного розуміння вдячності як роботи впізнавання – визнання присутності Іншого. Але саме ця можливість виявляється вирішальною в культурі присутності, яка виводить усі культурні практики з респонсивності, пов'язаною з визнанням присутності. Цю вкрай актуальну «сліпу пляму» виявлено через простеження пригод теми Іншого в філософській думці ХХ століття. Сама її актуалізація в післявоєнній феноменології Е. Левінаса була викликана болючим питанням про людяність в епоху розлюднення і стала філософією Іншого, зумовленою етичною вимогою його визнання. Другу можливість естетичної пропозиції визнання епіфанії Іншого як Дару розвинув Ж. - Л. Маріон і феноменологічно, і богословськи. Вона цілком відповідала умові асиметричного виключення вдячності, хоча і містила в собі можливість феноменології вдячності в запропонованій евхаристійній герменевтиці. Виходячи з цієї можливості, намічено шлях між етичною вимогою та естетичною пропозицією для культури присутності, що дозволяє реалізувати третю, евхаристійну, можливість, народжувану зусиллями вдячності.

5. Для розкриття цієї можливості виділено і описано *вразливість*, *вдячність* і *розділеність* як умови зустрічі з Іншим, що породжує нову людяність. Важливо було виконати цю роботу і антропологічно, і богословськи для того, щоб виявити

подвійну оптику вдячності в мисленні про присутність Іншого в зустрічі. Щоб висвітлити респонсивну природу такого мислення, було досліджено філософію зустрічі С. Франка та богослов'я зустрічі митрополита Антонія Сурозького в їхньому зв'язку з біографічними наративами в контексті православної думки ХХ століття. Розпізнавання теологумен, що лежать у основі філософських систем, які позиціонують себе як автономні, стало одним із найпотужніших інструментів Радикальної ортодоксії. На початку ХХ століття о. С. Булгаков в «Трагедії філософії (філософія і догмат)» виконав аналогічну роботу в дусі Радикальної ортодоксії у відношенні до німецької класичної філософії, продемонструвавши «релігійно-інтуїтивні причини всякого філософствування» і виділив богословські передумови ідеалістичних систем. Але сьогодні ми потребуємо подібної роботи стосовно самої православної думки ХХ століття: і стосовно софіології о. С. Булгакова, і стосовно авторів неопатристичного синтезу, – з огляду на нетривіальну взаємодію в них філософського і богословського начал. Починаючи розгортання євхаристійної антропології і виявляючи богословські контексти її основних проблемних вузлів, у дисертаційній роботі автор прагнув показати її продуктивну взаємодію з окремо виділеною традицією богослов'я спілкування. Ця традиція могла б послужити надалі для актуалізації розробок соціології й неопатристики в контексті культури присутності. В якості попереднього кроку до розгортання євхаристійної антропології проаналізовано комплементарність філософії зустрічі С. Франка, яка зупиняється перед виявленням теологумен, і богослов'я зустрічі митрополита Антонія Сурозького, яке, не вступаючи на територію академічного богослов'я, визначає вирішальні його інтуїції у гуманітарному просторі культури присутності.

6. Євхаристійна антропологія починає подолання наслідків розлюднення зі *впізнавання епіфанії* Іншого. Якщо культура присутності є, передусім, культурою *уваги* до реальності Іншого, яка виховує споглядання, слухання і

вразливість як способи визнання Інакшості, то першою мовою такої культури стає гімн як *мова хвали з її символічним реалізмом* і перевідкриттям фундаментальної евристики *метафори*. У такій культурі шляхи суб'єктивації співвідносяться з формами присутності Інакшості (насильство, піднесене, прекрасне) і породжують фігури Чужого, Гостя і Друга. Богослов'я спілкування в такому контексті визначається цими типами вразливої, гостинної та доброзичливої суб'єктності й розкривається як критика уявлення, як евхаристійна герменевтика та як богослов'я близькості. Не захист від Чужого, а впізнавання в Чужому продуктивної інакшості Іншого становить перший рух і евхаристійної антропології, і богослов'я спілкування. Його результатом стає нова апологія краси як у культурі присутності, так і в богослов'ї, причому в усій інтерконфесіональній широті її заклику.

7. Показано, що парадигматичним для повороту до краси як присутності Іншого є богословське діяння Г. У. фон Бальтазара, значення якого для сучасного православного, католицького та протестантського богослов'я тільки починає розкриватися. Але евхаристійна антропологія, яка слідувала за його пропозицією і продумувала шляхи суб'єктивації в зв'язку з теоестетичним поворотом, наміченим і в о. П. Флоренського, і в С. Франка, і у митрополита Антонія Сурозького, відкриває нове поле досліджень, пов'язаних з оновленим розумінням ролі символу і метафори в мові й мисленні. Якщо хвала є мовленнєвим актом вдячності, що впізнає в даності дар і дарувальника, а гімн є її мовною формою, то респонсивне мислення відкривається темами візуальної метафорики *ідола – ікони – погляду*; аудіальної метафорики *мови – мовлення – голосу*; тактильної метафорики *схоплювання – торкання – рани*. Таким чином, *погляд, голос та ім'я* стають трьома аспектами відроджуваної *особистісності*, що відповідає на виражений у них заклик. Красу як реальність, що ранить, як заклик, що породжує людяність, описано як евхаристійне джерело нової культури. Отець П. Флоренський дослідив її як

культуру *реалістичну*, витіснену культурою *ілюзіоністичною*, у нашій же дисертаційній роботі її розкрито як пропозицію для сучасної культури присутності, де визнання краси, що ранить і закликає, стає початком преображеного гуманізму.

8. Краса відкриває своїм закликком *шлях* людяності, на початку якого – епіфанія Іншого, але продовженням *руху* цим шляхом є *свідчення* про неї, що шукає розділеності *події* Іншого серед інших свідків. Перехід від мови хвали до мови *свідчення* в породжуваній епіфанією *спільноті* лікування свідків є перехід від теоестетичного контексту до теодраматичного. У ньому хвала виявляється, передусім, *мовленнєвою дією*, що формує співтовариство святкування, яке веде свій *діалог*, або безупинну *розмову*. Мовою цієї розмови стає наратив *оповідання*, а народжуваний суб'єкт впізнається як *свідок*, що виступає в трьох іпостасях: гімнографа, проповідника й оповідача. Євхаристійна антропологія прагне простежити шлях від впізнавання Іншого до народження спільноти, яка свідчить про нього, і її вирішальним інструментом стає *драматизація* мислення. Вона повертає будь-яке мовлення і думку до комунікативного джерела, що породжує їх. Питання про розділеність Краси, через мовленнєву дію і *дієвість* слова, привносить в євхаристійну антропологію і богослов'я спілкування *мову хореографії*, а з ним і пневматологічний розвиток теми *празника* і *успражіння* як контексту осмислення постаті Третього в філософії Іншого. Це, в свою чергу, відкриває перспективу філософії драми, яку розвивав отець Ю. Тішнер, де здійснено драматизацію євхаристійної антропології, і богослов'я драми, або теодрами Г. У. фон Бальтазара, що драматизує весь простір християнського богослов'я як богослов'я спілкування.

9. Теодраматичний поворот від вдячності до свідчення відповідає прагненню П. Рікера простежити намічену в останні роки його життя можливість переходу від *філософії підозри* до *філософії визнання* й *свідчення*, і серед наслідків цього переходу у дисертації виділено два антропологічних аспекти: *повернення оповідача* як суб'єкта культури присутності

та пов'язану з цим поверненням трансформацію *літературної прагматики*. Якщо В. Беньямін, пропонуючи теоретичний портрет фігури оповідача, прощався з ним напередодні Другої світової війни, то ми прагнули аргументувати його повернення в центр сучасної культури як суб'єкта, що свідчить про епіфанію Іншого, яку він впізнав, після домінування модерністського *автора* і постмодерністського *інтерпретатора*. Окреслюючи підхід євхаристійної антропології до фігури оповідача як *свідка*, що долає антропологічну катастрофу ХХ століття, дисертаційне дослідження простежує наслідки його повернення для різних сфер культури, особливо для філософії історії. Для цього було обрано нашим філософським провідником В. Беньяміна, а богословським – митрополита Антонія Сурозького. Дуальність філософії та богослов'я свідчення є розвитком фундаментальної дуальності євхаристійної антропології та богослов'я спілкування, що експліцитно виявляється в парадоксі зустрічі з Іншим, описаному через дві асиметрії, етичну й естетичну, що їх упрямляє в спільноті свідків драма спасіння.

10. Неможливо переоцінити значимість теодраматичної пропозиції Г. У. фон Бальтазара для розуміння ролі свідка-оповідача в культурі присутності. Евристичну цінність цієї пропозиції продемонстровано через його прочитання Данте як свідка, щоб простежити ті трансформації, яких зазнає літературна прагматика в культурі присутності. Простір євхаристійної антропології літератури було досліджено з орієнтацією на міметичну літературну теорію Р. Жирара і богослов'я літератури К. Ванхузера, але в якості сучасного свідка можливості подолання насильства був обраний Данте як учитель надії посеред антропологічної катастрофи. Показано, що євхаристійна антропологія літератури споріднена з дантівською прагматикою приведення людини до стану щастя через свідчення про Присутність та його інтуїції «в-раювання розуму» (Рай, XXVIII, 3), які можуть бути представлені як цілісна програма сучасного переосмислення шляхів людяності в культурі присутності.

11. Шлях від вдячного визнання присутності Іншого через розділене спільнотою свідчення веде в світ, побудований відповідно до анонімних порядків війни, які можна подолати через слідування описаній в Е. Левінаса *есхатології миру* і практиці *примирення*. Євхаристійна антропологія, залишаючи позаду модерністські й постмодерністські практики суб'єктивації, простежує шлях людини від визнання краси до примирення через три пороги, які виділив Г. У. фон Бальтазар, зокрема: теоестетичний, теодраматичний і теологічний. Розкриваючи третій поріг *теологіки* в контексті євхаристійної антропології примирення, було намічено розуміння роботи *примирення* як роботи згоди через *винесення судження* про присутність Іншого. В цьому зусиллі ми виходили зі зближення драматизації мислення як шляху відкриття Божого милосердя у Г. У. фон Бальтазара і визнання нерозрізненої близькості мислення і вдячності у М. Гайдеггера, котрого він залишив. Це дозволило побачити, що справа мислення – не в фіксації фігур, ситуацій і сцен думки, але в простеженні шляху людини, на якому не тільки здійснюється доля світу, але й проявляється розгортання людяності.

12. Євхаристійна антропологія допомагає описати протагоніста культури присутності, і здійснює вона це не статично, але артикулюючи динаміку його *виховання* як досягнення зрілості у зустрічі з присутнім Іншим замість проекту «нової людини», який передбачає для своєї реалізації підпорядкування реальності й насильство над Іншим. У євхаристійній антропології людина постає як захисник краси, котрий пізнає її дар через вдячність, слідує за нею як свідок на сцені світу і долає насильство через поєднання вдячності й миротворчості. Така культура примирення розкривається як *шлях* дозрівання і культивування дарів, для опису якого необхідна *педагогічна антропологія*, що розгортається з метафорики плекання світу як *саду* на руїнах і в пустелях. Топографія такої миротворчості описує суб'єкта культури присутності на екзистенційній та культурній периферії, де він

проходить свій шлях виховання – суб'єктивізації через подяку, яка здійснюється як практика, що включає в себе прохання, хвалу, спів, оповідання, судження, діалог, емпатію, святкування і садівництво. Євхаристійна антропологія розкриває шлях людяності в культурі присутності як *культивування* світу і *виховання* преображеної людини в зустрічі з Іншим, де *ініціатива* належить присутнього Іншому, а зерна краси, хоч і посіяні не суб'єктом, закликають до плекання.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Філоненко О. С. Присутність Іншого і вдячність: контури євхаристійної антропології / О.С.Філоненко. – Рівне : Видавець Михайло Дятлик, 2018. – 352 с.

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Філоненко А. С. «Минимальная религия»: постмодернистская апофатика или утопический реализм? / А.С.Філоненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: теорія культури і філософія науки. – 2006. – № 714. – С. 8–14.

3. Філоненко А. С. Возвращение рассказчика: последствия для гуманитаристики и богословия / А.С.Філоненко // *Sententiae*. – 2009. – № 2 [XXI]. – С. 114 – 135.

4. Філоненко А. С. Холокост в Украине и педагогика благоговения: вызов насилия и истоки доверия / А.С.Філоненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: теорія культури і філософія науки. – 2009. – № 860. – С. 180 – 187.

5. Филоненко А. С. Человеческая целостность и благодарение: философия Другого и евхаристическая антропология / А.С.Филоненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: теорія культури і філософія науки. – 2010. – № 888. – С. 63 – 68.

6. Филоненко А. С. Абсурд и бунт: негативная антропология Альбера Камю / А.С.Филоненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: теорія культури і філософія науки. – 2010. – № 894. – С. 154 – 160.

7. Филоненко А. С. Икона, дар и благодарение в евхаристической герменевтике Жана-Люка Мариона / А.С.Филоненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: теорія культури і філософія науки. – 2010. – № 900 - II. – С. 49 – 55.

8. Филоненко А. С. «Производство присутствия» и новая культурная чувствительность: «нескромное предложение» Гумбрехта и его академические расширения / А.С.Филоненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: теорія культури і філософія науки. – 2010. – № 904. – С. 49 – 74.

9. Філоненко О. С. Олександр Пятигорський, оповідач / О.С.Філоненко // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С. 133 – 150.

10. Филоненко А. С. Человек на периферии мира и существования: преодоление одиночества / А.С.Филоненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: теорія культури і філософія науки. – 2016. – № 55. – С. 85 – 98.

11. Филоненко А. С. Богословие и университет: украинский контекст / А.С.Филоненко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 127 (12). – С. 272 – 276.

12. Филоненко А. С. Теология встречи со святостью в книге митрополита Антония Сурожского «Любовь всепобеждающая» / А.С.Филоненко // Науковий

часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2017. – Вип. 38 (51). – С. 10 – 18.

13. Филоненко А. С. Контуры евхаристической антропологии / А.С.Филоненко // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2017. – Вип. 20. – С. 144 – 147.

14. Филоненко А. С. Нейронаука и современное богословие: возможности диалога / А.С.Филоненко // Філософія та політологія в контексті сучасної культури. – 2017. – Вип. 5 (20). – С. 80 – 87.

15. Филоненко А. С. Перспективы развития теологической эстетики / А.С.Филоненко // Філософія та політологія в контексті сучасної культури. – 2017. – Вип. 6 (21). – С. 108 – 116.

16. Филоненко А. С. Милость и зависть: Данте отвечает Рене Жирару / А.С.Филоненко // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. – 2017. – Вип. 2 (28). – С. 128 – 134.

17. Филоненко А. С. Творчество митрополита Антония Сурожского в контексте современного богословия / А.С.Филоненко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 128 (1). – С. 162 – 167.

18. Филоненко А. С. Теология Луиджи Джуссани и православная традиция / А.С.Филоненко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 130 (3). – С. 203 – 207.

19. Филоненко А. С. Антропологизация современной теологии / А.С.Филоненко // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2018. – Вип. 22. – С. 162 – 166.

20. Филоненко А. С. Концепт «минимальной религии» в богословии эпохи постмодерна / А. С.

Филоненко // Практична філософія. – № 1. – 2018. – С.142–147.

Статті у зарубіжних наукових фахових виданнях:

21. Filonenko A. The Russian Orthodox Church in Twentieth-Century Britain: Laity and ‘Openness to the World’ / A.Filonenko // Religion, State and Society. – Oxford: The Keston Journal, 1999. – vol. 27, n. 1. – P. 59 – 72.

22. Filonenko A. Incontro, vulnerabilita, letizia: la teologia di Antonij Bloom / A.Filonenko // La Nuova Europa. Rivista Internazionale di Cultura. – 2004. 4 (316). – P. 65 – 76.

23. Filonenko A. Ortodossia in Occidente. L’esperienza inglese / A.Filonenko // La Nuova Europa. Rivista Internazionale di Cultura. – 2005. – 1 (319). – P. 50 – 58.

24. Filonenko A. Jean-Luc Marion’s Philosophy of the Gift and Postmodern Culture / A.Filonenko // Logos. – 2006. – vol. 47, 1–2. – P. 219 – 228.

25. Filonenko A. La teologia dell incontro in Russia nel XX secolo / A.Filonenko // La Nuova Europa. – Milano, 2010. – № 6 (354). – P. 7 – 18.

26. Filonenko A. Impatto storico e sociale della santita oggi / A.Filonenko // La Nuova Europa. – Milano, 2012. – № 6 (366). – P. 57 – 66.

Публікації в інших наукових виданнях:

27. Филоненко А. С. Конкретная метафизика Павла Флоренского: возвращение к подлинности / А.С.Филоненко // П. Флоренский. Имена. – Москва : ЭКСМО, 1998. – С. 5 – 24.

28. Филоненко А.С. Исаак Ньютон: величие научного подвига / А.С.Филоненко, А.И.Ахиезер, Д.В.Белозоров // Наука та наукознавство. – 1998. – № 3. – С. 58 – 72 (авторський внесок 50%).

29. Филоненко А. С. Метафизика сходства / А.С.Филоненко // В. В. Набоков: Pro et Contra. т. 2. – Санкт-Петербург : РХГИ, 2001. – С. 766 – 781.

30. Філоненко О. С. Родина і богослов'я уразливості // Людина і Світ. –Київ, 2002. – №78. – С. 15 – 25.

31. Филоненко А. С. Русская Православная Церковь в Великобритании XX века: миряне и открытость миру / А.С.Филоненко // Альфа и Омега. – Москва, 2002. – №4 (34). – С. 349 – 363.

32. Филоненко А. С. Афанасьев, Николай Николаевич / А.С.Филоненко // Католическая энциклопедия. том 1. – Москва : Издательство францисканцев, 2002. – С. 407.

33. Филоненко А. С. Богословие в университете / А.С.Филоненко // Образование и семья в постатеистических обществах. – Киев : Дух і Літера, 2003. – С. 245 –252.

34. Филоненко А. С. Георгий Петрович Федотов и богословие культуры / А.С.Филоненко // Г. П. Федотов. Святые Древней Руси. – Москва : АСТ, 2003. С. 5 – 15.

35. Филоненко А. С. Неканонический Франк: философ перед богословием / А.С.Филоненко // С. Л. Франк. С нами Бог. – Москва : АСТ, 2003. – С. 5 – 16.

36. Филоненко А. С. Утопия Макова / А.С.Филоненко // Павел Маков. Utopia. Хроники 1992 – 2005. – Харьков – Киев : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – С. 170 – 171.

37. Филоненко А. С. Собирающий зов Другого: сотериология и философия благодарения / А.С.Филоненко // Человеческая целостность и встреча культур. – Киев : Дух і літера, 2007. – С. 180 – 196.

38. Филоненко А. С. Александр Пятигорский – рассказчик / А.С.Филоненко // Неприкосновенный запас.

Дебаты о политике и культуре. – Москва : НЛЮ, 2011. № 2 [76]. – С. 153 – 177.

39. Филоненко А. С. Разделить любовь: праздник в евхаристической антропологии / А.С.Филоненко // Праздник: благодарение, освобождение, единение. – Київ : ДУХ і ЛІТЕРА, 2011. – С. 311 – 318.

40. Филоненко А. С. Детский язык веры. Три фрагмента о евхаристическом истоке богословия / А.С.Филоненко // Детство в христианской традиции и современной культуре. – Киев : ДУХ і ЛІТЕРА, 2012. – С. 422 – 439.

41. Filonenko A. The theology of communion and Eucharistic anthropology / A. Filonenko // Philosophical Theology and the Christian Tradition: Russian and Western Perspectives. Russian Philosophical Studies, V; Christian Philosophical Studies, III. Edited by David Bradshaw. – Washington : The Council for Research in Values and Philosophy, 2012. – P. 177 – 186.

42. Филоненко А. С. Богословие общения и евхаристическая антропология митрополита Суражского Антония: предложение для современного богословия / А.С.Филоненко // Человек в богословии митрополита Антония Суражского. – Москва : Фонд «Духовное наследие митрополита Антония Суражского», Дом Русского Зарубежья им. А. И. Солженицына, 2013. – С. 259 – 278.

43. Filonenko A. La bellezza e il ritorno della realta: nuove possibilita di una teoestetica / A. Filonenko // Il destino della Bellezza. La Bellezza nella prospettiva delle scienze umanistiche. A cura di Alessandro Rovetta e Marija Desjatova. – Bari : Edizioni di Pagina, 2013. – P. 181 – 192.

44. Filonenko A. Noi siamo i collaboratori della vostra gioia / A. Filonenko // Ridare identita all uomo. A cura di Emanuela Belloni e Alberto Savorana. – Milano : BUR Saggi, 2013. – P. 169 – 182.

45. Filonenko A. Verso le periferie del mondo e dell'esistenza. Il destino non ha lasciato solo l'uomo / A.Filonenko // Le periferie dell'uomo. A cura di Emanuela Belloni e Alberto Savorana Milano: BUR Saggi, 2014. – P. 13 – 37.

46. Filonenko A. L'Oceano del Mistero / A.Filonenko, E.Mazzola. – Firenze: SEF, 2014. – 245 p. (авторський внесок 60%).

47. Filonenko A. Neuroscienze e teologia. Un sguargo ortodosso / A.Filonenko // Gesu Cristo e il nuovo umanesimo. A cura di Marco Vergottini. Facolta Teologica dell'Italia Settentrionale, Istituto Superiore di Scienze Religiose. – Milano : Centro Ambrosiano, 2015. – P. 276–285.

48. Филоненко А. С. «Жизнь для меня – Христос». Митрополит Антоний Сурожский / А.С.Филоненко. – Киев : ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 80 с.

АНОТАЦІЯ

Філоненко О. С. Євхаристійна антропологія: критичний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2018.

У дисертації вперше у вітчизняному богослов'ї і релігієзнавстві представлена євхаристійна антропологія як новий напрям у філософській та богословській антропології, що досліджує практики подяки як визнання Іншого і шляхи реалізації людської гідності після практик розлюднення в антропологічній катастрофі ХХ століття. Актуальність євхаристійної антропології визначено в контексті повернення Реальності, Суб'єкта і Священного після їх виключення з філософського поля модерної і постмодерної думки; а саме це повернення описано як присутність Іншого. Дослідження антропологічних вимірів цієї присутності, обумовлене

ставленням до етичної вимоги Е. Левінаса й естетичної пропозиції Ж. - Л. Маріона, веде до євхаристійної антропології з її концептуальним каркасом. У центрі аналізу перебуває зустріч з Іншим (з Богом і з людиною), яка визначає шляхи суб'єктивації через роботу вдячності. Автор окреслює взаємодію між філософським і богословським контекстами євхаристійної антропології, звертаючись до православної релігійної і філософської традиції (С. Франк, отець П. Флоренський, митрополит Сурозький Антоній та ін.). Інструменти євхаристійної антропології, що описують людину і шлях її виховання (педагогічна антропологія) в сучасній культурі присутності, розвиваються поза модерністською і постмодерністською мовами; цей інструментарій розвивається в орієнтації на можливості теоестетики, теодрами і теології Г. У. фон Бальтазара. Автор розвиває антропологічну мову, чутливу до богослов'я і педагогіки, що дозволяє описати шляхи подолання постідеологічної кризи через практики вдячності; свідок як протагоніст культури присутності постає як гімнограф, оповідач і садівник. Євхаристійна антропологія представляє форму філософії та богослов'я свідчення в українському контексті, в якому формується нова богословська дисциплінарна матриця після тривалого періоду домінування філософії підозри.

Ключові слова: євхаристійна антропологія, філософія Іншого, культура присутності, теоестетика, теодрама, теологіка, дар, вдячність, оповідання, метафора, педагогічна антропологія.

АННОТАЦІЯ

Филоненко А. С. Евхаристическая антропология: критический анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.14 – богословие. – Национальный педагогический университет имени

М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2018.

В диссертации впервые в отечественном богословии и религиоведении представлена евхаристическая антропология как новое направление в философской и богословской антропологии, которое исследует практики благодарности как признания Другого и пути реализации человеческого достоинства после практик расчеловечивания в антропологической катастрофе XX века. Актуальность евхаристической антропологии определяется в контексте возвращения Реальности, Субъекта и Священного после их исключения из философского поля модерной и постмодерной мысли; а само это возвращение описывается как присутствие Другого. Показано, что богословие, чуткое к антропологической проблематике культуры присутствия, должно исходить из трех предпосылок, определяемых современными поисками новой человечности. Во-первых, оно должно быть реалистичным, то есть внимательным к Реальности и формам ее присутствия, среди которых встреча с Другим является эпифаническим событием, порождающим само богословское мышление. Во-вторых, антропологичным, то есть обращенным к продумыванию путей субъективации через поиски новой человечности, проявляющейся во встрече со Священным. В-третьих, после векового продумывания «смерти Бога» оно призвано быть пасхальным, определяемым вопросом об ином начале воскрешаемой человечности вне активистских практик модерна и постмодерна. Исследование антропологических измерений этого присутствия, определяемое отношением к этическому требованию Э. Левинаса и эстетического предложения Ж.-Л. Мариона, приводит к евхаристической антропологии с ее концептуальным каркасом. В центре анализа находится встреча с Другим (с Богом и с человеком), которая определяет пути субъективации через работу благодарности. Путь от благодарного признания присутствия Другого через разделенное общиной свидетельство ведет в мир, построенный в

соответствии с анонимными порядками войны, которые можно преодолеть через следование описанной Э. Левинасом эсхатологии мира и практике примирения. Автор описывает взаимодействие между философским и богословским контекстами евхаристической антропологии, обращаясь к православной религиозной и философской традиции (С. Л. Франк, отец П. Флоренский, митрополит Сурожский Антоний и др.). Инструменты евхаристической антропологии, описывающие человека и путь его воспитания (педагогическая антропология) в современной культуре присутствия, развиваются вне модернистского и постмодернистского языков; этот инструментарий развивается в ориентации на возможности теозетики, теодрамы и теологика Г. У. фон Бальтазара. Автор развивает антропологический язык, чувствительный к богословию и педагогике, который позволяет описать пути преодоления постидеологического кризиса через практики благодарности; свидетель как протагонист культуры присутствия исследуется как гимнограф, рассказчик и садовник. Евхаристическая антропология представляет форму философии и богословия свидетельства в украинском контексте, в котором формируется новая богословская дисциплинарная матрица после длительного периода доминирования философии подозрения.

Ключевые слова: евхаристическая антропология, философия Другого, культура присутствия, теозетика, теодрама, теологика, дар, благодарность, рассказ, метафора, педагогическая антропология.

SUMMARY

Filonenko O. S. Eucharistic anthropology: critical analysis.
– Manuscript.

Thesis for doctor of philosophy degree in specialization
09.00.14 – Theology. – National Pedagogical Dragomanov

University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

The thesis, for the first time on a national scale in theological and philosophical studies, presents eucharistic anthropology as a new branch of philosophical and theological anthropology, which studies practices of gratitude as recognition of the Other and paths of human dignity after dehumanizing practices of the 20th century anthropological catastrophe. The urgency of eucharistic anthropology is defined by the context of the return of Reality, Subject and the Sacred after their elimination from the philosophical field of modern and postmodern thought; this return is described as the presence of the Other. Reflections on the spatial dimension of this presence, which is determined by the ethical demand of E. Levinas and aesthetical proposal of J.-L. Marion, provides eucharistic anthropology with a conceptual framework. In the center of examination is the space of the encounter with the Other (with God as well as with man), which outlines the paths of human personification through the work of gratitude. The author describes the interaction between the philosophical and the theological contexts of eucharistic anthropology by addressing the Orthodox religious and philosophical tradition (S. Frank, Rev. P. Florensky, metropolitan Anthony Bloom, among others). The tools of eucharistic anthropology aim at describing man and the path of his upbringing (pedagogical anthropology) in contemporary culture of presence outside modern and postmodern languages; those tools are oriented at the possibilities of theoaesthetics, theodrama and theologies, which have been developed in the theological proposal of H. U. von Balthasar. The author develops an anthropological language sensitive towards theology and pedagogics, which lets one describe ways of overcoming the postideological crisis through practices of gratitude; the protagonist of the presence culture is represented as a hymnographer, a story-teller, and a gardener. Eucharistic anthropology offers one to consider philosophy and theology of witnessing in the Ukrainian context, in which the

theological disciplinary matrix is currently taking shape after a long period of the philosophy of suspicion domination.

Key words: eucharistic anthropology, philosophy of the Other, culture of presence, theoasethetics, theodrama, theologies, gift, gratitude, storytelling, metaphor, pedagogical anthropology.